

## השבלונה וזכאותה להתייחסות שימורית

חדוות הגילוי והחשיפה היא ממאפייניו של ארכיאולוג חופר, היסטוריון, מתעד ומשמר. לכאורה, ככל שהפריט המתגלה הוא ייחודי ונדיר יותר, או כזה הנקשר באירוע הרואי ובדמות מרשימה, ההתלהבות רבה יותר. אלא שקורה לא פעם שדווקא חשיפת פריטים שבעבר הרחוק ביטאו את חיי היום-יום, את הסגנון העממי, את ההרגל הקבוע, את הטכנולוגיה המוכרת לכולם ואת האופנה הזמנית כל כך שאימצו רבים - בזמנם, היא שמעניקה לחושף את חדוות השימור. שמחה זו מתבססת על היכולת להשוות, למיין ולקטלג - ובאמצעותן של מיומנויות אלה לתת הסבר לתופעות שכיחות, לנתח ולהגיע לתובנות גם כאשר לפריטים שהמידע הכתוב עליהם חסר.

באוקטובר 1999, במפגש ה-12 של ועידת איקומוס העולמי במקסיקו, הוסכם לחתום על אמנת המורשת הבנויה הוורנקולרית. ההצדקה להפנות את זרקור השימור לבנייה העממית, שבה טכנולוגיות הבנייה המסורתיות, החומרים, הסגנונות והמלאכות - אלה העוברים מדור לדור, הם החשובים, התבססה על החשש להיעלמותם מהנוף. לטענת החותמים, הגלובליזציה וטשטוש הייחוד התרבותי, ועמן ההתפתחויות הכלכליות והחברתיות בכל מדינה, מאיימות על פריטים עממיים אלה. וכך הוצגה חשיבותם בהקדמה לאמנה:

"למורשת הבנויה הוורנקולרית תרומה מרכזית לגאווה של אוכלוסייה. היא אמנם מייצגת נכסים מוטוים-יומיום, אך את יופייה וייחודה היא שואבת מתפקידם של הנכסים לייצג חברה, אורחותיה והתפתחותה לאורך השנים. מורשת זו היא יצירה של האדם ובה בעת יצירה של הזמן; משום כך לשימורה משמעות לקיומו של האדם.

המורשת הבנויה מבטאת את תרבותה של קהילה ואת יחסיה עם סביבתה, אך גם את השונות וההבחנה החברתית-תרבותית בין הקהילות, תכונות אלה מצדיקות את שימורה".



## להחזיר את הצבע לקירות - ציורי קיר בארץ ישראל

שי פרקש

” בית האפנדי, שהגיעו אליו, היה ארמון יפהפה. הקירות זעקו ממש לידיהם האמונות של מנחם-מנדל קרול ובניו. הרעיונות שפעו והתחרות בין האב ובניו הולידה ציורים נפלאים. האפנדי עמד נרעש ונפעם. אמנם את חיים ואָבָא כבר הכיר, אבל לא את אביהם. כשראה כיצד היהודי הצנום, ארך הזקן, עומד ומצייר, ומתוך בוחק הצבעים עולים וצפים ברבורים לבנים, היה האפנדי מסוגל לומר רק שתי מלים: ”אללה אכבר! אללה אכבר!” (אלוהים אדירים). נשיו של האפנדי, שלא טרחו לכסות את פניהן ברעלה, באו אף הן, עמדו ליד מרקם היצירות והשתאו למראן... ”<sup>1</sup>

במילים אלה מתארת מלכה קרול אלכסנדרוביץ את מלאכתם-אומנותם של בני משפחת קרול, שקישטו בציוריהם את קירות בתי הערים בארץ ישראל בשלושת העשורים הראשונים של המאה ה-20. לימים התחלפו האופנות, והועדפו הטיח החלק והקיר המסויד לבן; הקטלוגים שבעבר עברו מיד ליד והכילו שבלונות לעיסור קירות אבדו, והציור המסתלסל והצבעוני נעלם תחת שכבות הצבע האחידות וחסרות הייחוד.

עולם ציורי הקיר נפתח בפניי ביולי 1999, כאשר נתגלה לי באקראי ציור סטנסיל (ציור בשבלונה) נדיר על קיר בבית הרוס ברחוב שמרלינג שבשכונת נווה צדק בתל-אביב. גילוי זה הפתיע אותי מאוד, ומאחר שאף אחד מהמומחים שפניתי אליהם לא ידע לספר לי על מקורו, ערכתי סקר רחב בבתי שכונת נווה צדק ונווה שלום, בבתי פרטיים ובבתי הכנסת, ובמהלכו חשפתי וצילמתי עשרות דוגמאות של ציורי קיר בצבע. הסקר ותגליותיו המופלאות הובילו אותי לעבודת מחקר ותיעוד הנמשכת כבר כארבע עשרה שנים בכל רחבי הארץ, ממטולה ועד באר שבע. בניגוד למרצפות מצוירות ולפריטים ארכיטקטוניים אחרים העשויים עץ, אבן, חרס או ברזל, שהם תוספות למבנה ומשום כך חשופים לרוב, נעלמים ציורי הקיר במשך השנים תחת מעטה של טיח וסייד. משום כך מרכיב דקורטיבי זה כמעט לא נחקר ולא טופל עד כה, למעט מחקרו החשוב של ד”ר שריף שריף ספדי מנצרת, אשר חקר את ציורי התקרות בבתי האידיים בארץ ישראל בתקופה העות’מאנית.<sup>2</sup> ממצאיו וממצאי מחקר זה מלמדים שבשלושת העשורים היו ציורי הקיר חלק מתרבות העיצוב של בתי היהודים, הערבים והמתיישבים הטמפלרים בארץ ישראל, בעיר ובכפר, כל אחד לפי סגנונו ותקציבו. ציורים אלה מתייחדים באופן ביצועם באמצעות אמנות השבלונות (The Art of Stenciling).



ציור פאנלים דמוי שיש בבית היתומות ירושלים. צילום: צדוק בסן, שנת 1925 לערך. באדיבות בית היתומות הכללי ע"ש דוד ויגרטן

**ד**רבית ציורי הקיר שמצאנו בארץ בוצעו באמצעות שבלונות מנייר - טכניקה שמקורה בטכניקה סינית עתיקה. את ציור הסטנסיל הקדום ביותר בעולם מצא המזרחן הבריטי סר אורל שטיין (Sir Aurel Stein) ב-1907 במערת "אלף הבודהיסטים" שבמחוז טנגואן, במערב סין. בין השנים 500 ל-1000 לספירה צויר על כותלי המערה, בסטנסיל של נייר שעבר תהליך של עיבוד והקשיה, דיוקנו של בודהה.

עם התפתחות תעשיית הנייר והגרפיקה נמצאה שיטת הציור בסטנסילים השיטה הקלה והזולה ביותר לציור על קירות בתי האמידים והאיכרים כאחד. בתחילה נמצא הידע בידי אמנים בודדים, אך במשך הזמן קמו דורות של מעצבים שערכו, עיצבו והדפיסו ספרי דוגמאות של ציורי קיר. דוגמאות אלה התבססו על ציורים, עיטורי אבן ופסיפסים שנמצאו במקדשים, בארמונות ובכנסיות בעולם הישן ובמזרח. בכל מדינה וחברה התפתח סגנון מקומי.

ציירים ואמני צבע רכשו מונון של דוגמאות וציירו אותן בבתי לקוחותיהם. עבודה זו התבצעה במסגרת משפחתית או על ידי חברי הגילדה. צייר אומן ידע לייצר את הצבעים בעצמו ושלט בטכניקות צביעה רבות, כולל ציורי נוף ותפאורות ביד חופשית. השימוש בסטנסילים אפשר לו לצייר מוטיבים החוזרים על עצמם בשטח גדול על קירות החדר סביב, וכן להיעזר בשוליות לביצוע מהיר, מדויק וזול של העבודה. ציורי הקירות בבתי פרטיים צצו באירופה לפני כ-300 שנה, ומשם התפשטה התופעה גם לאמריקה. במזרח-אירופה, ובעיקר בפולין, עסקו יהודים רבים במקצועות הציור, הצביעה והשילוט, ועבדו בבתיהם של יהודים ונוצרים כאחד. כשהחלה העלייה לארץ ישראל הביאו עמם העולים אמנות זו גם לקירות ולתקרות של בתי עריה וכפריה.

**ק**ירות הבתים בארץ ישראל במאה ה-19 כוסו בצבע סיד ובצבעי גיר (דיסטמפר - distemper) שגוונו בפיגמנטים טבעיים של אדמה, כגון אוכרה (צהוב-חום), סיאנה (חום) ואומברה (חום-ירוק). אולם הגוון הנפוץ ביותר בארץ היה הכחול, ששימש במקרים רבים כרקע לתקרות ולקירות פנימיים, ולעתים גם לצביעה של קירות חיצוניים ושל מסגרות החלונות והדלתות. הגוון הכחול הוא הפיגמנט הסינתטי אולטרה מרין, שהומצא ופותח בצרפת בשנת 1826 ושימש גם להכנת מלבין כביסה שנודע במקומותינו בשם "כחול כביסה". את אבקת הפיגמנט הכחול נהגו להוסיף לתערובת של מים, חלב פרות וחומרי סיד או גיר, ועל ידי כך התקבלה קשת גוונים רחבה, מתכלת בהיר ועד כחול כהה.

סגנונותיהם של ציורי הקיר במבנים העות'מאניים הושפעו מארמונות מוסלמיים (כגון אלהמברה בספרד), שהתפרסמו בקטלוגים צרפתיים במאה ה-19. קירות הבית הערבי-עות'מאני כוסו במשטחי צבע מלבניים שנתחמו בקווים. פינות המשטחים המלבניים היו מעוגלות, או מעוטרות בעיטור גרפי פינתי שצויר בסטנסיל. המשטחים נצבעו לרוב בצבע מבריק, מזוגג או דמוי שיש. שרידי קירות מעוטרים כאלה אפשר לראות בבית הסראיה ביפו (בית המושל הטורקי), בבית הוורוד (בית הבק עבדול רחמן) ליד נס ציונה, בבית עפפי בכברי, בבית חיים כהן בפתח תקוה, בבתי נבולסי בכפר יונה ובנינוב ובבית השייח' ביר אל-עדס ליד כפר נטר.

בארץ ישראל ציורי הסטנסיל הראשונים מסוג זה היו בגוונים של חום, כחול וירוק, והם צוירו כפס קישוט מסביב לקירות החדר, כ-40 ס"מ מתחת לקו התקרה. לעתים צוירה דוגמה על כל הקיר, כחיקוי לשטיח או לטפט. דגמים כאלה נמצאו בבתיים בנווה צדק ובאזורים אחרים בתל-אביב, במזכרת בתיה, בלוד, בירושלים ובמושבות הטמפלרים.



דגם ציור קיר, בית המתמחים במקוה ישראל - צויר בשנת 1905 לערך.



ציור קיר בבית פיינברג בחדרה. צויר בשנת 1910 לערך. שוחזר בשנת 2008. צילומים: שי פרקש





משה אגוזי וחבר סציירים על קיר בתל-אביב בשנת 1928. תצלום סאוסף אביהו אגוזי ז"ל

מנדל קרול וארבעת בניו, שמואל מלניק, משפחת סברדלוב, משפחת איצקוביץ, משפחת הולצמן, אפרים קם, יצחק בק, משה קיטש, יעקב הלנר, שלום זאב רשלבך, פריץ הלן, דב קראוזה, אליהו בושמיץ, אשר מוסרוב, משה זילברשטיין ומשה אגוזי.

דגמים של ציור קיר ותקרה מורכבים ורב-שכבתיים, בעלי מראה תלת-ממדי מתעתע, ציורו בבתיים של אנשים אמידים - בבתי אפנדים ערבים ובבתי יהודים עשירים - וכן במבני ציבור ובבתי כנסת. דמויות אדם ציורו רק בבתי נוצרים. בבתי יהודים ציורו תמונות נוף אירופי ומקומות קדושים דוגמת הכותל המערבי וקבר רחל. בבתי הטמפלרים נמצאו בעיקר אורנמנטים גיאומטריים ופרחוניים. ציורי הסטנסיל שם ציורו בעיקר בחדרי האירוח ובחדרי השינה, במרפסות גדולות ובחדרי המדרגות. לעתים כוסו גם הדלתות בציורים.

## הציירים והצובעים

בסוף התקופה העות'מאנית (1870-1904) היו ציירי קיר מועטים בארץ ישראל. היו אלה, בדרך כלל, ציירים נודדים או תיירים שהגיעו לביקור בארץ הקודש, ועיקר עבודתם הייתה בכנסיות, במנזרים, בבתי קונסולים ובבתי האמידים. גם מקצוע הצבעות כמעט שלא היה קיים באותה תקופה בארץ ישראל. לפי הנתונים המספריים של 1897, המופיעים בלוח ארץ ישראל של אברהם משה לונץ, היו בירושלים 13 סיידים. שמואל מלניק, מאנשי בצלאל, צייר-אמן ודקורטור, מי שנחשב לצייר השלטים הראשון בארץ ישראל ומי שהנהיג את האות העברית בשלטי העיר ירושלים, הקים בשנת 1913 "אגודת הציירים והצובעים" בירושלים, ועל ידי כך זכתה אומנות זו להכרה ציבורית רחבה. חברו הצייר מנחם גולדפרב, שהיה לימים ראש ועד האגודה, צייר את בשנת 1902 את תקרת בית הכנסת בבית החולים "שערי צדק". הגל הראשון של ציירי הקיר היהודים ממזרח-אירופה הגיע לארץ ישראל עם תחילת העלייה השנייה, בסוף 1903.

את המידע על הצבעים והציירים, על דרכי עבודתם ועל מקור הדוגמאות לציורי הקיר התחלתי לרכז בעקבות שיחות עם ותיקי המקצוע ועם בני משפחותיהם. מתוך כשישים צבעים וציירים שעסקו במקצועם בארץ אזכיר שמות אחדים: יהודה מינינברג, בניש מינינברג, מנחם-

## דעיכת אמנות ציורי הקיר מרובי הצבע והקישוט בבתי מגורים

בשנות השלושים של המאה ה-20, כשהחלו לבנות בארץ ישראל בתים בסגנון הבין-לאומי, השתנו גם הטעם והסגנון. ציורי קיר דקורטיביים צבעוניים פינו את מקומם לטובת סגנון ציורים צנוע ומאופק יותר, ואת מקומה של קשת הצבעים תפסו גווני כמעט-טבעיים של לבן ואפור חיוור. רק בכמה שכונות בירושלים, בבני ברק ובתל-אביב המשיכו כמה צבעים אלמוניים לשמור על מסורת הצביעה הדקורטיבית עד סוף שנות ה-60, וכיום שולחים ידם במלאכה זו מתי מעט בלבד.

### ציורי קיר חברתיים

סוג נוסף של ציורי קיר שחשפנו אני ושותפיי הם ציורי אווירה פיגורטיביים שצוירו על קירות מבני ציבור ומקומות בילוי דוגמת

בתי תפילה, מועדונים, בתי עם, תיאטראות, מסעדות ומרתפי בירה ויין. כזהו ציור קיר נדיר של ציפור גן עדן שצויר על קירותיו של תיאטרון סינימה עדן בתל-אביב בשנת 1914, וציורי קיר ייחודיים של צייר אלמוני שנחשפו בקירות מרתף הבירה במלון ירושלים ביפו ואשר שומרו בשנת 2012. ראוי לציין במיוחד את הצייר גרד רוטשילד, בוגר בצלאל, ששירת כצייר צבאי בשנים 1942-1946 וצייר בכישרון רב ציורי קיר משמחים ומלאי הומור במועדוני הצבא הבריטי בארץ ישראל, במצרים, בלבנון ובקפריסין. ציורי קיר במועדוני חיילים וקצינים שהיו בבתי וילנד במתחם תחנת הרכבת ביפו הם עדות לכך, והם גם שומרו בשנת 2009.

### ציורי קיר מונומנטליים גדולים

ציורי קיר בעלי משמעות חברתית ותעמולתית צוירו במבני ציבור על קירות בולטים. בין הציורים המוקדמים בולט ציור משה ולוחות הברית שצויר בשנת 1910 באולם הכניסה של גימנסיה הרצליה.



ציור קיר בבית הרופא בבית החולים של המיסיון האנגלי בצפת לימים בית הבראה של ההסתדרות ע"ש יוסף בוסל, צויר בשנת 1912 לערך



ציור קיר שנחשף בבית קרל שטלר במושבה הטמפלרית שרונה, צויר בשנת 1910 לערך. צילומים: שי סרקש



קטע מציור קיר העמלים בקיבוץ אילון, צויר בטכניקת סגרפיטו ע"י הצייר מאיר שטיינגולד בשנת 1952. הציור שומר בשנת 2012



קטע מציור קיר ציפורים בית גורדון לונדון בראשון לציון, צויר בשנת 1895 לערך





ציור קיר שנחשף בחדר מדרגות ברחוב פינסקר 10 תל אביב, צויר בשנת 1924 לערך. הציירת טניה סמירונבה. צילום: שי פרקש



קיר מצויר עמודי שיש, בית הכנסת הוסיאטין, רחוב ביאליק 19 תל אביב, צויר בשנת 1930 לערך. צילום: צחי אוסטרובסקי

משטחי צבע דקורטיבי וציורי קיר, השלמת התיעוד באמצעות תצלומים ומקורות היסטוריים, ראינות עם בני משפחות של צבעים וציירי קירות, שגם מעניקים לנו לא פעם קטלוגים וספרי דוגמאות נדירים של ציורי קיר. קשרים עם משמרים וחוקרים בארץ ובחו"ל (ארצות-הברית, גרמניה, איטליה, דנמרק ואנגליה) וחילופי מידע מעשירים את ידיעותינו. המידע שנאסף נשמר בסטודיו "תכלת", שנמצא בלוד, והוא כולל כ-4,000 תצלומים של ציורי קיר וספרי דוגמאות ישנים ונדירים של ציורי קיר. מידע זה עומד לרשות חוקרים, אדריכלים וסטודנטים לצורכי לימוד, שימור ושחזור.

תוצאות המחקר והתיעוד הובילו לשימור ולשחזור של ציורי קיר בעשרות בתים בארץ, וכך, שלב אחרי שלב, נחשף מתחת לשכבות צבע וטיח במאות בתים ישנים בישראל עושר הדגמים והסגנונות של ציורי הקיר בארץ ישראל, שעד לתחילת המאה ה-21 היה בבחינת נעלם.

בניגוד לציורים הדקורטיביים, שעטרו את קירות החדרים כולם, ציורים אלה צוירו בדרך כלל על קיר מרכזי אחד באולם פנימי, או על קירות החזית של מבני ציבור, בתי עם, חדרי אוכל ואולמות תיאטרון.

לשיאה הגיעה אמנות הציורים המונומנטליים בארץ בעשר השנים הראשונות אחרי קום המדינה. ציורים אלה צוירו עתה לא רק בצבע, אלא במגוון חומרים: טיח צבעוני, תבליטי בטון, קרמיקה, פסיפסים, זכוכית, פלדה ועוד. אומנים, ציירים ופסלים רבים נטלו חלק בציור הקירות הציבוריים האלה, ובהם יוחנן סימון, הזוג מרים ומרדכי גומפל, פרלי פלציג, מרסל ינקו, צבי גלי, משה טמיר, דוד שונברג, חוה סמואל, אהרון כהנא, חיה פישנהדלר, אריה קורן, ז'אן דוד, אברהם אופק ורבים אחרים. בשנת 2012 שימרנו ציור קיר של הצייר מאיר שטיינגולד, שצויר בשנת 1952 בטכניקת סגראפיתו (Sgraffito - ציור בטכניקה של גירוד שכבות טיח צבעוני) על קיר בחזית מפעל עשת בקיבוץ אילון.

## להחזיר את הצבע

אשיתו של פרויקט התיעוד והשימור של ציורי קיר בשנת 2000, ושותפים בו ציירים, משמרים, אדריכלי שימור, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וארגון איקומוס ישראל. הפרויקט כולל בדיקה פיזית של קירות ותקרות בעשרות בתים היסטוריים, חשיפה וצילום של

\* שי פרקש הוא חוקר, מתעד ומשמר צבע אדריכלי וציורי קיר במסגרת סטודיו "תכלת". חבר בעמותת מועצה לשימור אתרי מורשת ובעמותה לשימור נכסי תרבות ויושב ראש ועדת ציורי קיר באיקומוס ישראל. מרצה ומנחה בסדנאות בנושאי שימור ציורי קיר ותרבות חומרית.

<sup>1</sup> מלכה קרול אלכסנדרוביץ', צבעי העיר, תל-אביב: עקד, 1989.

<sup>2</sup> שריף שריף (ספדי), שינויים ותמורות בפלסטין/א"י 1856-1917 והשתקפותם בציורי קיר ותקרה בבתי מגורי העילית, אוניברסיטת חיפה, 2011.

\* התמונה בעמוד 69 היא קטע מציור קיר: צלליות ילדים משחקים, בית רמנוב, נחמני 25 תל אביב, צויר ב-1923. צילום: שי פרקש